

С. Мұстафаұлы,¹ А.А. Арзыкулов,¹ М.К. Мугалов²

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан*

²*Сағадат Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлері Әскери институты
Алматы, Қазақстан*

*(E-mail: amanzhan.arzykulov@gmail.com)**

Қытай тіліндегі әскери атау терминдер және қытай мен қазақтың тарихи байланыстары

Мақалада қытай қазақ тілдерінің ғасырлар қойнауында қалыптасқан қарым-қатынасы тарихи лингвистикалық тұрғыда талданған. Лингвистикалық зерттеулер саласында әрбір халықтың тілін оның өткен тарихымен, олардың өздері жасаған қоғамдық-әлеуметтік ортасы, өзге ұлттармен өзара қарым-қатынасы сияқты факторлармен бірлестіре зерттеудің біздің тілдің даму тарихынан қажетті деректер алуымызға көптеген мүмкіндіктер беретін ең ұтымды жол екендігі қазіргі тіл ғылымында дәлелденіп отыр.

Қазақ халқының өз заманында шығыстағы тарихи көршісі қытай халқы мен арадағы әр алуан тарихи байланыстар нәтижесінде, бір қатар қытай сөздері көне түркі тіліне енген болса, енді бір бөлім түркі сөздерінің көне қытай тіліне еніп орнығуы да заңды құбылыс.

Мақалада тіліміздегі бірқатар сөздердің төркінін табу, олардың күнгірттенген мәнін ашу арқылы қазақ халқының әр алуан дәуірлерде басқа халықтар мен әсіресе тағдыр қосқан тарихи көрші қытай халқымен болған қарым-қатынасын немесе өзінің ертеректегі жай-күйін, тыныс-тіршілігінен толық мәлімет алудың мүмкіндіктері нақты фактілермен ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: қытай, қазақ, тілдік байланыс, тарихи қатынас, жаугершілік, әскери жару-жарак, сөздік құрам, салыстыра зерттеу, фактор.

Кіріспе

Белгілі бір тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасы ол тілдердің даму процесінде үлкен рөл атқарады. Өйткені тілдер қарым-қатынасқа түскенде, олар бір-біріне әсерін тигізеді. Тілдер қарым-қатынасы халықтардың саяси, жаугершілік, экономикалық, мәдени қатынастарына байланысты. Әрбір халықтың тілін оның өткен тарихымен, олардың өздері жасаған географиялық, қоғамдық-әлеуметтік ортасы, рухани-мәдениеті, діни наным-сенімдері, өзге ұлттармен тарихи, саяси, дипломатиялық, жаугершілік қарым-қатынасы сияқты факторлармен бірлестіре отырып салыстыра зерттеу біздің тіліміз жайлы өткені мен тарихи даму кезеңдерінен қажетті деректер алуымызға көптеген мүмкіндіктер береді. Лингвистикалық зерттеулер саласында қазақ әдеби тілінің сөздік құрамын қазақтың байырғы сөздерін негіз ете отырып, туысқан түркі тілдес халықтар тілімен қатар монғол, араб, парсы тілдеріне ортақ сөздер, орыс тілі арқылы өзге тілден ауысқан сөздер құрайды дейтін бір жақтылы ұстаным түркі тілдерінің өткен тарихын

зерттеуге, сондай-ақ қазақ тілі сөздік қорының тарихи негізін айқындауға кері әсерін тигізері хақ.

Тілімізді өзге тілдермен салыстыру арқылы қазақ халқының әр алуан дәуірлерде басқа халықтармен жасаған қарым-қатынасын немесе өзінің ертеректегі жай-күйін танимыз. Сондықтан да тарихи лингвистикада қазақ тілінің өткен тарихын аталған тілдермен қатар, өзімен әр кезеңде әрқилы байланыста болып келген тарихи көршісі қытай тілімен болған тарихи байланысын қоса зерттеуге мән беруге тиіспіз.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдіснамалық сипаты ретінде лингвистикалық салыстырмалы әдіс қолданылды. Оған қоса тарихи лингвистикалық тұрғыда тарихи материалдарда кездесетін әскери және жаугершілікке байланысты тарихи ұғымдарды, сөздерді лексика және фонетикалық даму критерийлері негізінде сараптау, талдау әдістері басшылыққа алынды. Аталған салалардағы ғалымдардың пікірлеріне иек артылды. Лексикалық талдауға ерекше назар аударылғандықтан тарихи-лексикологиялық еңбектерге де жүгінілді.

Негізгі бөлім

Қытай және қазақ тілдерін тілдің барлық саласы бойынша салыстыру және оны тарихи лингвистикалық тұрғыда талдау бүгінде жан-жақты сараланып, зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Онда тіл, әдебиет, тарих, мәдениет, философия, т.б. салалары бойынша арнайы ғылыми жұмыстар жүргізіліп, диссертациялар да қорғалған. Алайда қытай және қазақ тілдерінің ерте заман мен ортағасырлардағы байланыстары жайлы және әскери лексика бойынша нақты синхронды тарихи дәлелдер көрсетіп талдау жеке-жеке тақырып ретінде тарихи лингвистикалық танымдық тұрғыда қаралмаған. Сондай-ақ, ауысқан сөздердегі кірме сөздер мен сөз тіркестерінің этимологиялық сипаты да кеңінен ашылмаған. Бұл ретте жұмыстың мақсаты қытай және қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынастарының әр алуан кезеңдерін, қазірге дейін қытайдағы қазақтар тіліне еніп орныққан сөздердің мәнін ашып, қолданыстағы кірме сөздердің мағынасына түсінік беру, сондай-ақ қытай тіліндегі әскери салаға байланысты бірқатар атау-термин сөздердің мағынасын айқындап оның қазақ тіліндегі бейнеленуін нақты көрсету. Сол арқылы қытай және қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынасын тарихи лингвистикалық тұрғыда талдау, екі тілдің тарихи қарым-қатынастарының даму кезеңдерін айқындау. Аталған мақсатқа жетуде мынадай міндеттер туындады:

– қытай және қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынасын тарихи лингвистикалық тұрғыда талдау;

– қазірге дейін қытайдағы қазақтар тіліне енген қытай әскери атау-терминдердінің мәнін ашып, қолданыстағы кірме сөздердің мағынасына түсінік беру;

– қытай және қазақ тілдерінің ерте заман мен ортағасырлардағы әскери жаугершілік байланыстар жайлы нақты синхронды тарихи дәлелдер көрсетіп талдау.

Нәтижелер және талқылауға өтейік. Лингвистикалық зерттеулер саласында қазақ әдеби тілінің сөздік құрамын қазақтың байырғы сөздерін негіз ете отырып, туысқан түркі тілдес халықтар тілімен қатар моңғол, араб, парсы тілдеріне ортақ сөздер, орыс тілі және орыс тілі арқылы өзге тілден ауысқан сөздер құрайды дейтін бір жақтылы ұстаным көбірек дәріптеліп келді. Мұндай пікірдің түркі тілдерінің өткен тарихын зерттеуге, сондай-ақ қазақ тілі сөздік қорының тарихи негізін айқындауға кедергі келтіреті сөзсіз. Салыстырмалы лингвистикада қазақ тілінің өткен тарихын аталған тілдермен қатар, өзімен әр кезеңде әрқилы байланыста болып келген тарихи көршісі қытай тілімен болған тарихи байланысты қоса зерттеуге мән беруге тиіспіз. Өйткені, қазақ, қытай халықтарының тарихи қарым-қатынастары сонау ертедегі қазақ ұлтын құраған тайпалар – үйсін, қаңлы, ғұндардан басталғандығы белгілі. Мұндай қарым – қатынас фактісін батыс өңірде дәурендеген ертедегі ғұндар мен қытай хандықтары арасындағы үш жүз жылға жалғасқан соғыстан әбден қалжыраған хан хандығының хұндардың шапқыншылығына бірлесе қарсы тұру мақсатында үйсіндермен жасаған тарихи одақтастығы тіпті де дәлелдей түседі [1].

Бұл жөнінде профессор Сұ Бихай: «Хан У-ди мемлекет пен ұлттың қауыпты ауыр жағдайдан құтылуы үшін, заманымыздан бұрынғы 138 жылы Банчауды батыс өңірге елшілікке жіберіп, ғұн ақсүйектеріне қарсы тұратын одақ іздестірді», – дей келе мұндай әскери одақтың дами келе екі ел арасындағы құдандалыққа дейін жеткеніне тоқталып: «... Уди патша бұл пікірді қабылдайды да, үйсін күнбиі Елжаумен саяси, әскери одақ орнатады. Әрі Елжау күнбидің талабына сай, хан патшалығы өз әулетінен Ши Жүн ханшаны үйсін күнбиіне ұзатады», – дейді [2]. Онан кейінгі заманымыздың 6-8 ғасырлары арасында жалғасып келген түркі империясы мен қытай патшалықтары арасындағы екі жүз жылдық соғыс, екі ел арасындағы жаугершілік сипатындағы тарихи байланыстарға нақты дәлел болады. Әрине, қытай және қазақ халықтары арасындағы тілдік қарым-қатынастар да дәл осы кезеңдерден бастау алғандығы шындық [3].

Заманымызға дейінгі IV ғасырдан V ғасырға дейінгі үйсін және қаңлы одақтары түркі тілді болған және сақтарға қарағанда едәуір мәдениетті болған. Қытайдың ежелгі заманындағы тарихи деректерінде сол замандағы қаңлылардың жазба заңы болғанын, оның хан ордасында сақталғандығы жазылған. Бұдан қаңлыларда жазу мәдениетінің болғанын білеміз. Жапон ғалымы доктор Сиратори өзінің «Соғдилар мен қаңлыларды зерттеу» атты еңбегінде, ерте замандағы қаңлылар – қазіргі қазақтар, олар түркі тілді халық, бұлар өздерінің хан ордасы тұратын астанасын «Ұлы ұтық битан» деп

хандарын «Най би» деп атаған, «би» деген атау қазақтарда қазірге дейін сақталып отыр делінген.

Қазақ халқын құраған сақ, ғұн, үйсін, қаңлы қатарлы тайпалардың Ежелгі қытай халқы мен арадағы тарихи қарым-қатынастың тым ертеде басталғандығы тарихи зерттеулерден белгілі: «Кейінгі ханнама», «батыс өңір баянында» үйсіндердің әскер қолының қуаттылығы олардың күшін әйгілейді деп жазылған. Банчаудың хатында тағы да: үйсін үлкен мемлекет, олардың он түмен мергені бар, бүгінде оларға елші салып елдесіп, күш біріктірген жөн» – дейді [2,143б].

Ежелгі қытай халқы мен түркі тайпалары арасындағы ғасырларға жалғасқан жаугершілік қарым-қатынастарға байланысты ежелгі қытай халқы мен қазақ халқын құраған ежелгі тайпалар арасында тілдік байланыстардың қалыптасқандығы белгілі. Бұндай кезде әсіресе әскери қару-жарақ мен әскери мәнсап аттарына байланысты сөздердің екі ел арасындағы тілдік ауыстыруға өзегіне айланары сөзсіз.

Соңғы жылдары халықаралық терминдер туралы бір жақтылы пікірлер ғана айтылмай, олардың табиғатына тереңірек үңілу нәтижесінде ескеруге тұрарлық тың пікірлер көрініс беріп жүр. Сондай пікірлердің бірін біз Ә. Қайдаровтың еңбегінен кездестіреміз. Ғалым халықаралық терминдер туралы сөз ете келіп былай дейді: «Тіл-тілдердің арасында ортақ интернационализмдер болмаса, немесе аз болса, ғылым дамымайды, ғылыми қарым-қатынас үзіледі деп байбалам салудың бәрі бекер. Жер жүзіндегі терминдік ұғымдардың бәрін шет тіл сөздері арқылы емес, өз тілінің негізінде меңгеріп, ғылым мен техниканы дамытып отырған қытай, жапон т.б. халықтарды біз жақсы білеміз. Демек, ортақ интернационализмдердің қажеттігі ең алдымен елдің саяси-әлеуметтік жағдайына, даму дәрежесіне, оларға деген сұраным мен қажеттілікке, әр тілдің өз мүмкіншілігіне байланысты екен» [4].

Бұл арада ғалымның терминдік ұғымдарды өз тілінің негізінде меңгерген деген пікірі қытай тілінің термин жасаудағы ішкі мүмкіндіктерін меңзеп отырғандығы белгілі. Қытай тілінің иероглифтері байырғы бейнелік жазу категориясына жататындықтан, қытай тіліндегі салалық атау-терминдердің басым көп бөлегін шет тілінен калька жолымен көшіріп келмей, керісінше өз тілінің құрылымдық заңдылықтары негізінде қытай тілі иероглифтерінің мүмкіндіктерінен толық пайдалана отырып мағыналық негізде шыт жаңа жасап отырғандығы баршаға аян.

Көне қытай тілі мен көне түркі тілдері арасындағы әскери атау-терминге байланысты сөз ауысулардың сонау ерте заманда басталғандығы белгілі. Осы сөздер дыбыстық жағынан өте ерте замандардан-ақ қазақ тіліне сіңісіп кеткен. Бұл пікірді академик Ә. Қайдаровтың: «Әр заманда қабылданып, өз сөздерімізбен мидай араласып кеткен, тіпті сөйлеушілер үшін төркіні ұмыт болып, өз сөзіне айналып кеткен кірме сөздер аз емес. Олардың шығу тегі, келу жолы да әр түрлі. Солардың ең көнесі санскрит, қытай тілдерінің элементтері болса керек. Олар арнайы зерттелмегендіктен біз бұл жөнінде түркологиядағы кейбір деректерден басқа ештеңе айта алмаймыз. Қазақ тілі

лексикологиясының бұл да бір кезектегі міндеті. Тіліміздің өткен тарихын анықтауда бұл мәселенің рөлі зор», - деген көзқарасы тіпті де дәлелдей түседі [5].

Айталық көне түркі тілі тарихи жазба ескерткіштерінде жиі кездесетін «Санғұн» сөзінің көне қытай тілінен кірген «將軍» (jiang jun-жаңжүн) сөзі екендігі белгілі. Ол жөнінде қытайдың тарихи деректерінде былай делінеді. Санғұн (將軍) – әскери шен, атақ. Арғы заманда «Сянғұн» немесе «Зянғұн» болып дыбысталған. Бұл атауды түркі тілдес ежелгі тайпалар мен ұлыстар «Санғұн», «Ганғұн» деп атаған. Ежелгі түркі ескерткіштерінен «Санғұн», «Ганғұн» түрінде де кездеседі [6]. Тағы сол сияқты «Серіппелі наржақ» сөзін де мысалға алуға болады. Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректерде: «Сіз енді шеріктерге серіппелі наржақпен қаруланып әрі оны қос жебемен сыртқа кезеніп, қат-қабат қоршауды бұзуға бұйырыңыз дейді» – делінген. (Наржақ «弩- пу- ну» – садақтың автоматты атылатын таңдаулы түрі яғни жеңіл арбаға орнатылған құндақты садақ. Қол садаққа қарағанда серпімі күшті әрі ұзаққа тиеді. Оның теппелі наржақ, төкпелі наржақ деген түрлері болды) [6.18-226].

Қытайдағы қазақтар тіліндегі бір бөлім халықтық лексиканы қытай тілінің әсерінен қалыптасқан сөздер құрайды. Бір қоғамдық ортада өмір сүретін әр түрлі тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасы немесе өзара әсері лексика саласында жиі ұшырайды. «Әдетте, тілдік единицалардың ішінде бір тілден екінші тілге еруге өте-мөте икем болатындар – лексикалық единицалар, яғни сөздер», – дейді К. Аханов [7]. Достық қатынастағы тілдердің бір-біріне тигізген әсерлері интерстрат құбылысы деп аталатыны белгілі. Міне, Қытайдағы қазақтар тіліне тікелей әсер етіп отырған қытай тілінің сөз ауысуларын осындай интерстраттық құбылыс деп қарау керек.

Қытайда тұратын қазақтардың тілінде қолданылып жүрген бірқатар сөдер тікелей қытай тілінің әсерінен қалыптасқан. «Процессы освоения иноязычного слова совершаются в устной языковой форме - народной речи, в которой «переламывается» слово. Оно приобретает фонетическую оболочку, и получает грамматическое оформление...», – деп көрсетеді Н.Т. Бухарева [8].

Ендеше біз сөз етіп отырған әскери атау-терминдер дегеннің өзі не? оның табиғаты мен ерекшелігі қандай? Бұл мәселеге жауапты біз атау-терминдерді зерттеуші ғалым Шерубай Құрманбайұлының зерттеулерінен тауып отырмыз. Ғалым ол жөнінде былай дейді: «Салалық термин (отраслевой термин) – белгілі бір арнаулы салаға (ғылым, техника, өнер, өндіріс т.б.) тән, сол саланың термин жүйесінің мүшесі болып саналатын термин. Терминдер қай саланың арнаулы ұғымын білдіретіндігіне, қай терминологияның мүшесі екендігіне қарай ғылыми термин, техника термині, музыка термині, биология термині, заң термині, ботаника термині, экономика термині, әдебиеттану термині, тіл білімі термині, өнертану термині, философия термині, химия термині, физика термині, спорт термині, сәулет термині, математика термині, дипломатия термині, әскери термин, әкімшілік-саяси термин, өндіріс термині деп аталады. Сондай-ақ бірнеше ғылым

саласына қатысты ұғымдарды білдіретіндігіне байланысты жалпы ғылыми термин, жалпы техникалық термин, іргелес ғылымдарға ортақтығына қарай ғылымаралық термин, салааралық термин, ал ғылымдардың жіктелісіне қарай гуманитарлық ғылымдар терминдері, дәл ғылымдар терминдері, жаратылыстану ғылымдары терминдері деп бөлінеді» [9].

Қытайдағы қазақ тілінің терминология саласына ең үлкен әсер еткен әрине өзімен тарихи көрші болып келе жатқан қытай тілінің атау терминдері болатындығы сөзсіз.

Бұл мәселе жөнінде аға аудармашы тілгер Мұқаш Ақметжанов: «Ал азаттықтан кейін қазақ тіліне ханзу тілінен атаулар сала-сала бойынша топ-тобымен енді. Мұндай атауларды саяси, экономика, оқу-ағарту, әскери істер, техника т.б. жақтардан көруге болады. Мысалы: лу шян (路线 – саяси бағыт), гуңшы (公社 – коммуна), дадүй (大队 – бас село), шяудүй (小队 – село), жүндүй (中队 – эскадрилья), ші (师 – дивизия), туан (团 – полк), иң (营 – батальон), лүй (旅 – бригада), лян (连 – рота), пай (排 – взвод), бан (班 – класс), дибан (底版 – опорная плита), суляу (塑料 – пластик), нилун (尼伦 – нилун), кайгуан (开关 – айырып-қосқыш), шужи (书记 – партия хатшысы), дашуе (大学 – университет), юан (元 – юан), шужичу (书记处 – хатшылар басқармасы), жүнчуанжуи (军权注意 – әскери назар), зунтуң (总统 – президент), сілиң (司令 – командир), зауын (杂文 – эссе), багу (партия бағуы) (八股 – мақаланың жазу үлгісі), юунму (қосар дауысты) (韵母 – қытай тілі тіл-дыбыстары), шыңму (буын алды дауыссыз) (声母 – қытай тілі тіл-дыбыстары) т.б.», – дей келіп, қытай тілінен сол кезеңде Шынжаңдағы қазақ тіліне енген сөздерді онан ары түрлерге жіктеп: «Жартылай дыбыстық аударма жолымен жасалған атаулар: бас лушян (路线 – саяси бағыт), бас санмубу (参谋部 – ақылшылар бөлімі), дәрігерлік шуеюан (学院 – институт), хуандың (幻灯 – слайдшоу) аппараты, бас қорғаныс сілиңі (司令 – командир), бас сілиң жаңгуан (司令长官 – бас штаб командир), кәсіптік бән (班 – сынып) т.б.», – деп атап көрсетеді [10. 81б].

Қытай армиясының әкімшілік басқару жүйесінің бөлінісіне байланысты атау-термендер төмендегідей болып келеді.

中央军委 Central Military Commission Орталық әскери комиссия.

办公厅 General Office Орталық әскери комиссия кеңсесі.

联合参谋部 Joint Staff Department Бірлескен ақылшылар бөлімі.

政治工作部 Political Work Department Саяси қызмет бөлімі.

后勤保障部 Logistic Support Department Артқы шеп қамсыздандыру бөлімі.

装备发展部 Equipment Development Department Жабдықтарды әзірлеу бөлімі.

训练管理部 Training and Administration Department Оқыту-жаттығуды басқару бөлімі.

国防动员部 National Defense Mobilization Department Ұлттық қорғаныс жұмылдыру бөлімі.

纪律检查委员会 Discipline Inspection Commission Тәртіп тексеру комиссиясы.

战略规划办公室 Office for Strategic Planning Стратегиялық жоспарлау кеңсесі.

改革和编制办公室 Office for Reform and Organizational Structure Реформалар және штат кеңсесі.

国际军事合作办公室 Office for International Military Cooperation Халықаралық әскери ынтымақтастық басқармасы.

审计署 Audit Office Аудит кеңсесі.

机关事务管理总局 Agency for Offices Administration Орган істері жөніндегі бас басқармасы.

Әдетте қытай тіліндегі әскери бөлімдер мен штаттар өз ішінен үш үлкен бөлекке бөлінеді: Құрылық армиясы (陆军 – лужун) Әуе армиясы (空军 – куңжун) Теңіз армиясы (海军 – хайжун). Осы үш үлкен армия бөлегі өз ішінен тағы мынадай тармақ бөлектерге бөлінеді.

Құрылық армиясы (陆军– лужун) өз ішінен бөлінуі және оның атаулары:

步兵	infantry	жаяу әскер
炮兵	artillery	артиллерия сарбазы
通信兵	signal corps	сигналдық жауынгер
装甲兵	armoured force	бронды сарбаздар
工程兵	engineer corps	инженер сарбазы болып бөлінеді.

Әуе армиясы (空军 – куңжун) өз ішінен бөлінуі және оның атаулары:

空降兵	airborne force	әуе десанты
火箭军	rocket force	зымырандық күш
航空兵	aviation	авиация сарбазы
地空导弹兵	Surface to Air Missile Corps	Зениттік-зымырандық корпус сарбазы
高射炮兵	anti-aircraft artillery	зениттік артиллерия сарбазы
雷达兵	радар сарбазы	болып бөлінеді.

Теңіз армиясы (海军 – хайжун) өз ішінен тағы төмендегідей бөлінеді және оның атаулары:

海军陆战队	marine corps	теңіз жаяу әскерлері
潜艇部队	submarine troops	сүңгуір қайық күші
水面舰艇部队	surface fleet	жер үсті флоты бөлімі
海军航空兵	naval aviation	теңіз авиациясы бөлімі
岸防部队	Coast Guard	жағалау күзеті

Штаттық жақтан бөлінуі және оның атаулары:

集团军	group army	округ
师	division	дивизия

旅	brigade	бригада
团	regiment	полк
营	battalion	батальон
连	company	рота
排	platoon	взвод
班	squad/section	бөлімше

Әскери шеніне қарай бөлінуі және оның атаулары:

列兵	Seaman apprentice	қатардағы әскер
上等兵	Seaman	капрал
下士	Petty officer 3rd class	үшінші дәрежелі жауынгер
中士	Petty officer 2nd class	екінші дәрежелі жауынгер
上士	Petty officer 1st class	бірінші дәрежелі жауынгер
四级士官	Chief petty officer	бас кіші жауынгер
三级士官	Senior chief petty officer	аға бас кіші жауынгер
二级士官	Master chief petty officer	екінші дәрежелі бас кіші жауынгер
一级士官	Command master chief petty officer	командалық бас бас кіші жауынгер
少尉	Ensign	екінші лейтенант
中尉	Lieutenant (junior grade)	лейтенант
上尉	Lieutenant	капитан
少校	Lieutenant commander	майор
中校	Commander	подполковник
上校	Captain	полковник
大校	Senior captain	аға капитан
少将	Rear admiral	генерал-майор
中将	Vice admiral	генерал-лейтенант
上将	Admiral	адмирал

Әскери пагондар мен киім-кешектер және оның атаулары.

徽章	insignia	төсбелгісі
帽徽/领章	cap/collar insignia	қалпақ/жаға белгісі
肩章	epaulet	погон
硬/软肩章	hard/soft epaulet	қатты/жұмсақ погон
饰带	aiguillette	белбеу
臂章	armband	белдік
大檐帽	peak hat	шың қалпақ
贝雷帽	beret	берет
春秋常服	spring/autumn (military service) uniform	көктемгі/күзгі (әскери қызмет) формасы
夏常服	summer (military service) uniform	жазғы (әскери қызмет) нысанды киім

作战服	battle dress uniform	жауынгерлік киім формасы
作训帽	battle cap	жауынгерлік жаттығу қалпақ
作训鞋	battle shoes	жауынгерлік жаттығу бәтенкесі
作战靴	combat boot	жауынгерлік аяқ киім
体能训练服	physical training dress / PT gear	дене шынықтыру көйлегі / PT тісті
防弹背心	bullet-proof vest	оқ өткізбейтін жилет
旗帜, 横幅	banner	ту, баннер
皮带	leather belt	былғары белбеу
Әскери қару-жарақ түрлері және оның атаулары:		
航空母舰	aircraft carrier	ұшақ тасығыш
潜艇	submarine	сүңгуір қайық
导弹	missile	зымыран
步枪	rifle	мылтық
机枪	machine gun	пулемет
冲锋枪	sub-machine gun	автомат
信号枪	signal pistol	сигналдық тапанша
头盔	helmet	дулыға
弹药	ammunition	оқ-дәрі
手榴弹	hand grenade	қол гранатасы
火炮	cannon	зеңбірек
望远镜	field glasses	дүрбі
坦克	tank	танк
装甲车	armoured vehicles	бронетранспортер
舰艇	naval vessels	теңіз кемелері
飞机	aircraft	ұшақ
直升机	helicopter	тік ұшақ
歼击机	fighter	жоюшы ұшақ
轰炸机	bomber	бомбылаушы ұшақ
歼击轰炸机	fighter bomber	жойғыш бомбалаушы ұшақ
预警机	AWACS	алдын ала сигнал беруші ұшақ
空中加油机	air tanker	әуе танкері
地雷	mine	мина
扫雷车	Minesweeper	мина тазалаушы
军车	military vehicles	әскери көлік.

Қорытынды

Жоғарыдағы баяндаулардан тарихи көрші қытай қазақ халықтары арасындағы тілдік байланыстардың тым ертеде басталғандығын, әрине екі тіл арасындағы сөз ауысулардың ауқымды бір бөлегінің әскери атау

терминдермен байланысты екендігін, сонымен қатар қытай тіліндегі әскери атау-терминдердің қытайдағы қазақтар тіліне өте үлкен әсер еткендігін айқын көріп аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Суң Чау. Хан қандығы мен хұндардың үш жүз жылдық соғысы. Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2003.- 27 б.
2. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы / қытай тілінен аударған: Т. Зәкенұлы. – Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001. – 552 б.
3. Уаң Шяупу. Таң хандығы мен түріктер арасындағы соғыс. – Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2003.- 7 б.
4. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
5. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы:Нұр, 1993. – 22 б.
6. Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер (екінші кітап) / қытай тілінен аударған: А. Абділдабек. – Бейжің: «Ұлттар баспасы», 1998. – 916 б.
7. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқулық. – Алматы: «Санат», 1993. – 496 б.
8. Бухарева Н.Т. Сибирская лексика и фразеология. – Новосибирск: Наука, Сиб. Отд-ние, 1983. – 202 с.
9. Ш. Құрманбайұлы. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 952 б.
10. М. Ақметжанов. Атаулар мәселесі жайында // Тіл және аударма. Алматы, 1982. – № 1. – 7 б.

С. Мұстафаұлы, А.А. Арзыкулов, М.К. Мугалов

Военная терминология в китайском языке, китайско-казахские исторические связи

В статье анализируется многовековая историческая взаимосвязь китайского и казахского языков с точки зрения их лингвистической основы. В области лингвистических исследований в современной лингвистической науке доказано, что исследование языков каждого народа в сочетании с историей их развития, социализацией, взаимодействием с другими народами, позволяет получить возможность собрать сведения об истории развития родного языка.

В результате различных исторических связей между казахским народом и его историческим соседом на Востоке, ряд китайских слов вошли в древнетюркский язык, а ряд тюркских слов вошли в древнекитайский язык.

В статье раскрываются реальные факты взаимоотношений казахского народа в разные эпохи с другими народами и особенно с соединенным судьбой историческим соседом – китайским народом, предоставляется возможность получения сведений о быте и жизнедеятельности в древности путем раскрытия значения некоторых слов.

Ключевые слова: қытай, қазақ, тілдік байланыс, тарихи қатынас, жаутершілік, әскери жару-жарақ, сөздік құрам, салыстыра зерттеу, фактор.

S. Mustafauly, A.A. Arzykulov, M.K. Mugalov

Military terminology in the Chinese language, China-Kazakh historical relations

The article analyzes the historical linguistic relationship of Chinese Kazakh languages in the depths of centuries. In the field of linguistic research, it is proved in modern linguistic science that the study of the language of each people in combination with its past history, their socio-social environment, their interaction with other nations is the most rational way that allows us to obtain the necessary data from the history of language development.

As a result of various historical ties between the Kazakh people and their historical neighbor in the East, a number of Chinese words entered the ancient Turkic language, and a number of Turkic words entered the ancient Chinese language.

The article reveals real facts about the relationship of the Kazakh people in different eras with other peoples and especially with the historical neighboring people of China, which were joined by fate, or the possibility of obtaining a complete picture of their own state and life by finding the meaning of a number.

Kew words: қытай, қазақ, тілдік байланыс, тарихи қатынас, жаугершілік, әскери жару-жарақ, сөздік құрам, салыстыра зерттеу, фактор.

Reference

1. Sun, Chau. (2003). *Xan qandıǵı men xundardıñ üş jüz jıldıq soǵısı* [Khan Blood and the Three Hundred Years War of the Huns translated from Chinese to Uyghur by Abdreim Rahman]. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. – 27 p.
2. Su, Bihai. (2001). *Qazaq мәдениетiniñ tarixı – Almatı: Dünie jüzi qazaqtarınıñ qawımdastıǵı* [History of Kazakh culture – Almaty: Association of Kazakhs of the World]. Translated from Chinese: Tursynkhan Zakenuly. – 552 p.
3. Wang, Xiaupu. (2003). *Tañ xandıǵı men türikter arasındaǵı soǵıs* [War between the Tang Khanate and the Turks (translated into Uyghur by Abdollajan Kerim)]. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. – 7p.
4. Kaidar, A. (1998). *Qazaq tiliniñ özekti мәseleleri* [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty: Ana tili. – 304 p.
5. Kaidarov, A.T. (1993). *Qazaq terminologiyasına jañasha közqaras* [new approach to Kazakh terminology]. – Almaty: Nur. – 22 p.
6. (1998). *Qıtay tarixnamalarındaǵı qazaqqa qatıstı derekter (ekinşi kitap)* [Data related to Kazakhs in Chinese historiography (second book)]. Translated from Chinese by: Abdildabek, Kakesh, Kaharman, Samudin. Beijing: Nations Publishing House. – 916 p.
7. Akhanov, K. (1993). *Til biliminiñ negizderi: oqwlıq* [Fundamentals of linguistics: textbook]. – Almaty: Sanat. – 496 p.
8. Bukhareva, N.T. (1983). *Sibirskaya leksika i frazeologiya* [Siberian vocabulary and phraseology]. Siberian vocabulary and phraseology. Novosibirsk: Nauka, Sib. Department. – 202 p.
9. Kurmanbayuly, Sh. (2014). *Qazaq terminologiyası: zertewler, oqwlıq, sözdik, bibliografiya* [Kazakh terminology: studies, textbook, dictionary, bibliography]. – Almaty: Sardar publishing house. – 952 p.
10. Akmetzhanov, M. (1982). *Atawlar мәselesi jayında* [Regarding the issue of names]. Language and Translation. – № 1. – 7 б.

Мұстафаұлы Серік	филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қытайтану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан
Мустафаұлы Серик	кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры китаеведения Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Mustafauly Serik	candidate in philology sciences, senior lecturer Chinese studies department of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Арзыкулов Азкеневич	Аманжан	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қытайтану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан
Арзыкулов Азкеневич	Аманжан	старший преподаватель кафедры китаеведения Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Arzykulov Amanzhan		senior lecturer of Chinese studies department of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Мугалов Кайреденович	Маулен	полковник, Сағадат Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлері Әскери институтының оқу-әдістемелік басқармасының оқу бөлімінің доценті, Алматы, Қазақстан
Мугалов Кайреденович	Маулен	полковник, доцент учебного отдела учебно-методического управления Военного института Сухопутных войск имени Сагадата Нурмагамбетова, Алматы, Казахстан
Mugalov Maulen		colonel, docent of the Academic Department of the Academic and Methodological Administration of the Military Institute of the Land Forces named Sagadat Nurmagambetov, Almaty, Kazakhstan